

ההעפלה היבשתית ואתוס ההעפלה

ספינות המעפילים שהפליגו מנמלי אירופה משלהי מלחמת העולם השנייה ועד הקמת מדינת ישראל, מאבקן נגד מדיניות "הספר הלבן" של ממשלת המנדט, ותרומתן למאבק הציוני על ארץ-ישראל הפכו זה מכבר לנכסי צאן ברזל של ההיסטוריוגרפיה הישראלית. עם זאת, היו ספינות המעפילים רק פן אחד של תנועת ההעפלה – הפן המרכזי, אך לא היחיד. בצד ההעפלה בדרך הים התקיימה גם העפלה בדרכי היבשה מהארצות הסמוכות לארץ-ישראל. תנועה זו, כמו ההעפלה הימית, אורגנה על ידי המוסד לעלייה ב'. היא התפרסה על פני כעשור שנים, מ-1942 עד 1950 ובמסגרתה הגיעו לארץ עולים מסוריה ולבנון, מעיראק, מאיראן, ממצרים וגם מתורכיה.¹ גם כאשר נפתחו שערי ארץ-ישראל לעליית יהודים לאחר הקמת המדינה, הוסיפה העלייה מארצות המזרח התיכון לזרום בנתיבים בלתי ליגאליים, כיוון ששערי היציאה מארצות ערב ננעלו והבריחה משם הייתה כרוכה בסכנת נפשות ממש. בחלק מן התקופה, בשנים 1943–1948, התקיימה ההעפלה היבשתית כד בכד עם תנועת ההעפלה מאירופה, שהתנהלה בדרכי הים.

אבל האתוס של ההעפלה, כפי שהוא מצטייר בספרות הישראלית וכפי שהוא עולה מספרות המחקר וספרי הלימוד, הוא האתוס של ההעפלה הימית: ספינות מעפילים רעועות, פליטים ניצולי שואה הנאבקים נואשות בחיילים הבריטיים, גדרות התיל של מחנות קפריסין, סיפורי ההורדה אל החוף, ובמיוחד סיפורה של האונייה "אקסודוס". אלו הן התמונות המרכזיות באותו פסיפס הרואי של אתוס ההעפלה. להעפלה היבשתית, לעומת זאת, כמעט שלא נמצא עדות בספרות התקופה או במחקר על ההעפלה. מקומה נפקד כליל במקרים רבים, ובמקרים אחרים היא מוזכרת בקצרה, בשורות ספורות, מעין ספח שולי לנושא המרכזי. בדרך כלל לוקים אזכורים אלה בהכללות, אידיוקים או טעויות, ובכל מקרה אין עלייה זו מתוארת במסגרת המאבק על פתיחת שערי ארץ-ישראל לעליית יהודים, אלא בהקשר של העלייה לארץ-ישראל.² המימד המדיני נעדר בהתייחסות לעלייה זו.

1. כניסה בלתי ליגאלית של יהודים מארצות המזרח התיכון לארץ-ישראל, וגם יציאה ממנה, התקיימו גם קודם. כמה אלפי עולים ללא רשיונות עלייה הסתננו ארצה בשנות ה-20 וה-30 דרך הגבולות היבשתיים, והצטרפו לריכזים הוותיקים של בני עדות המזרח בערים הגדולות. במאמר זה התייחסתי רק להעפלה היבשתית בה היה מעורב המוסד לעלייה ב', במסגרת המדיניות היישובית.
2. מונוגרפיות לא מעטות שנכתבו מאז החלה ההעפלה עוסקות בהעפלה או בהיבט זה או אחר

אך דומה שבראשית המאבק לא זה המקום שיועד להעפלה היבשתית. בשלהי מלחמת העולם השנייה, כאשר שב והתחדש המאבק הציוני נגד מדיניות "הספר הלבן" של מאי 1939, הפכה ההעפלה חדר החנית של מאבק זה. הבאתה של עלייה גדולה נתפסה הן כדרך להגדלת מספר התושבים היהודים בארץ, להגברת ההתיישבות ולחזיון כוחות ההגנה, והן כאמצעי לשבירת מדיניות "הספר הלבן" על ידי הפרת ההגבלות שהטיל בתחום העלייה ובתחום ההתיישבות. כבר ב־20 במאי 1945, בישיבת הוועד הפועל הציוני, טען משה סנה, ראש המפקדה הארצית של ההגנה, שיש להרחיב את המאבק בבריטים לנושא העלייה הבלתי ליגאלית, לצד המאבק המדיני: "אני חושב שאנו צריכים לחתור להבאת מעפילים בכל הדרכים, לא רק ביבשה, אלא גם בים. ופה אין הכוונה לתוספת עולים – גם דבר זה מכובד – אלא למנוף לשינוי פני הדברים."³ בראייה היסטורית אף ניתן לדבר על מטרה הרבה יותר רחבה: על ההעפלה כמנוף להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל.⁴

כאשר נהגו רעיונות אלה, עמדו לנגד עיניהם של מתכנני ההעפלה אותם קיבוצים יהודיים שהיוו מקור להעפלה בשלהי מלחמת העולם השנייה: היהודים בארצות המזרח התיכון ושארית הפליטה באירופה. ההעפלה היבשתית, לצד ההעפלה מאירופה, הייתה אמורה להוות חלק אינטגרלי מהמאבק המדיני על גורל ארץ-ישראל (ועל כך בהמשך). אלא שלא זו הייתה המציאות. משקלה של ההעפלה היבשתית מתוך כלל ההעפלה היה קטן מבחינה מספרית, ובמיוחד מבחינת משקלה המדיני. במאמר זה אני מבקשת לברוק כיצד ומדוע נעשתה ההעפלה היבשתית שולית בתנועת ההעפלה בכלל, ובמאבק נגד המדיניות הבריטית בארץ-ישראל בפרט. ומדוע אין ההעפלה היבשתית תופסת את המקום הראוי לה לא בהיסטוריוגרפיה של ההעפלה ואף לא באתוס שנרקם במדינת ישראל סביב פרשיות ההעפלה. כדי לברוק נושאים אלה יהא עלינו לבחון מה היו ציפיות המימסד הציוני

שלה, וכולן מתייחסות להעפלה בדרך הים. בספרים ובקובצי מאמרים העוסקים בתופעת ההעפלה כמכלול ישנה התייחסות גם להעפלה היבשתית, אך היא מתאפיינת, כאמור, באזכור כללי ושטחי ובאי דיוקים. בין אלה נזכיר את *ספר ההעפלה*, בעריכת מרדכי נאור, ירושלים 1982; זאב הדרי, *פליטים מנצחים אימפריה: פרשיות עלייה ב', 1945–1948*, תל-אביב תשמ"ה. אף בספר הלימוד לבתי ספר תיכוניים, *הרעיון הציוני והקמת מדינת ישראל*, בהוצאת האגף לתוכניות לימודים, ירושלים תשמ"ה, מוזכרת ההעפלה היבשתית בחמש שורות, תוך התייחסות לסוריה בלבד, וישנם אי דיוקים במספרי העולים ובתקופת עלייתם. אפילו שאול אביגור, היחוס והמטפח של ארגון ההעפלה בארצות האסלאם, במאמרו "לטיכומו של מפעל ההעפלה", לא התייחס להעפלה היבשתית אלא באזכור קצר, כשהוא מציון את מספר העולים בדרכי היבשה בתוך המספר הכולל של המעפילים. ראה: *עם דון ההגנה*, תל-אביב תשי"א. אין בכוננת מאמר זה לתאר את קורותיה של ההעפלה היבשתית, כיוון שהמחקר על ההעפלה היבשתית נמצא בראשיתו. קיימים תיעוד ומחקרים ראשוניים בנוגע לעיראק, ובמידה חלקית גם על סוריה. לגבי כל שאר הארצות עדיין אי אפשר לשרטט תמונה מקיפה של ההעפלה היבשתית. מידע על דרכי ההעפלה, מארגניה ושיטות הפעולה ניתן למצוא בספרים ובמאמרים השונים המפורטים בהערות להלן.

3. יהודה סלוצקי, בן-ציון דינור, *ספר תולדות ההגנה*, כרך ג, חלק שני, תל-אביב 1973 (להלן: סלוצקי, תולדות ההגנה), עמ' 843–844 (משה סנה בישיבת הוועד הפועל הציוני, 20.5.45 (אצ"מ S25/339)).

4. אביבה חלמיש, *אקסודוס – הסיפור האמיתי*, תל-אביב 1990 (להלן: חלמיש), עמ' 243.

מההעפלה היבשתית בתום מלחמת העולם השנייה, עם התחלת המאבק הציוני על פתיחת שערי ארץ-ישראל לעלייה. בהמשך נברר את תופעת ההעפלה היבשתית, מניעיה ונסיבות היווצרותה, מאפייניה ומאזן הישגיה. השוואה בין מאפיינים אלה ובין מאפייני ההעפלה הימית תאפשר לנו לראות תמונה כוללת ומקיפה של המקום שמילאה ההעפלה היבשתית כחלק מתנועת ההעפלה בכלל, ושל משקלה במאבק המדיני על גורל ארץ-ישראל. הבהרת העובדות תאפשר לנו להתייחס גם לאתוס ולברר, מדוע האחת הפכה למרכיב מרכזי באתוס ההעפלה והשנייה לא.

ההעפלה היבשתית ותוכנית המאבק היישובי על העלייה

תוכניות העבודה של המוסד לעלייה ב' מלמדות, שהעלייה היבשתית אשר זרמה ארצה בשנות מלחמת העולם השנייה הייתה אמורה להשתלב במאבק הציוני על פתיחת שערי הארץ. באוקטובר 1945 הציג שאול מאירוב, לימים אביגור, מי שעמד בראש "המוסד", את תוכנית ההעפלה לששת החודשים הקרובים, עד אביב 1946, בפני חברי הוועד הפועל של ההסתדרות.⁵ אביגור דיבר על תוכנית לארגון העפלתם של 10,000 איש, 6000 מעפילים מאירופה ו-4000 מעפילים מ"ארצות המזרח" – זהו המונח שהיה מקובל ביישוב לציון כולל של יהודי ארצות האסלאם, כולם או חלקם. במקרה זה כוונו הדברים ליהודי המזרח התיכון.⁶ שבועיים אחר כך, ב-5 בנובמבר 1945, הוצגה התוכנית בפני בן-גוריון, לאישורה.⁷ אביגור הניח, שלא יחסרו מועמדים מתאימים לביצוע התוכנית. באשר לאירופה, באותה עת כבר התרכזו באיטליה ובאוסטריה צעירים מקרב ניצולי השואה "המוכנים לעלות בכל דרך שהיא ומהווים את הריזרבואר העיקרי בשביל הפעולה שלנו". כן היו ציפיות להקמת ריכוזים נוספים ביוון ובצרפת. מערך השליחים של המוסד לעלייה ב' היה מוכן לפעולה, וניתן היה לרכוש כלי שיט רבים וגדולים, ואף המימון לכך הובטח. ובאשר למזרח התיכון, שאול אביגור סבר שגם מכאן לא יחסרו מועמדים לעלייה, וזאת בשל התערערות מצבן המדיני של הקהילות היהודיות באזור:

בעקבות התסיסה הגוברת בארצות אלו מאז גמר המלחמה – ישנה תכונה גדולה לעלייה, שהיא כללית לכולן: יש בסוריה; בעיראק; ובפרס – אלא שאין לנו בשבילה [העלייה מפרס] כמעט כל דרך; ומתחילה תכונה רצינית במצרים: יהודי מצרים, ביחוד מדלת העם בשכונות העוני מתחילים להרגיש, שהקרקע בוערת תחת רגליהם, וקיימת נכונות לעלייה של

5. פרוטוקול הוועד הפועל של ההסתדרות, 17.10.45, ארכיון העבודה.
6. "ארצות המזרח" – במונח זה השתמשו קברניטי היישוב ובו נכללו הן ארצות המזרח התיכון (תורכיה, סוריה, לבנון, תימן, עיראק, איראן, מצרים) והן ארצות צפון אפריקה (לוב, תוניסיה אלג'יריה ומרוקו), כולן או חלקן. במאמר זה העדפתי להשתמש במונח "ארצות האסלאם" כמונח הכולל את כל הארצות הללו.
7. שיחה עם דוליק (דוד) הורוביץ, יומן בן-גוריון, 5.11.45, ארכיון בן-גוריון, שדה-בוקר. בן-גוריון כתב: "התוכנית היא 10,000 לחצי שנה, 2/3 מהמערב, 1/3 מהמזרח. דרושים 600,000 לא"י."

מאות ויש אומרים אלפים, אשר ינסו לעלות בין אם נעזור להם ובין אם לא נעזור; אנחנו כמובן נעזור להם. בכל הארצות האלה ישנה נכונות גדולה למסור ילדים – זוהי כמובן העלייה הטובה ביותר בשבילנו, הנותנת תקווה יותר מכל עלייה אחרת.⁸

דבריו אלה כיוון אביגור לתהפוכות שעברו על יהודי ארצות האסלאם במלחמת העולם השנייה. בסוריה ולבנון כונן במשך חודשים אחדים משטר וישי, בעיראק פרץ מרד פור-נאצי, שדוכא על ידי הבריטים, ובמצרים היה חשש כבד מפני פלישה גרמנית. ארצות צפון אפריקה נכבשו על ידי כוחות הציר, והיהודים שם סבלו מפגיעות חמורות בנפש וברכוש. אירועים אלה לוו בתעמולה אנטישמית נרחבת, שבמקרה אחד, בבגדאד, ביוני 1941, אף הסתיימה בפרעות. לכך נוספו גם פגיעות בתחום הכלכלי, בשל התרדלות כללית (סוריה ולבנון), בשל הגבלות על עיסוקים בשירות הציבורי ובמסחר (עיראק), או על ידי מיסוי מיוחד שפגע ביהודים (תורכיה). לכך נוספה גם קביעת מיכסות ליהודים במוסדות השכלה גבוהה, ואף מבתי ספר תיכוניים (עיראק).⁹

לאור תהפוכות אלה ניתן היה להניח, שהחרדות מפני פרוץ פרעות או הישנותן זעזעו את עולמן של הקהילות היהודיות, הגבירו את חששותיהן מפני העתיד וחזקו את רגש הסולידריות היהודית ואת העניין בעלייה לארץ-ישראל. גם לשואה היו השלכות על יהודי ארצות האסלאם. ידיעות על השואה הגיעו במספר ערוצים: בדיווחי העיתונות המערבית ובעיתונות היהודית המקומית, ביומני קולנוע וגם באמצעות התנועה הציונית שפעלה באותן שנים בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. זו לא רק הפיצה מידע על שאירע בשואה אלא גם את "לקחי השואה", תוך דגש על הציונות, העלייה וההתיישבות כדרך היחידה לפיתרון הבעיה היהודית.¹⁰ יתר על כן, בהשפעת הניסיון המר באירופה, יחד עם הידיעות שזרמו מארצות האסלאם על העוינות ליהודים, וההכרה שבעיית ארץ-ישראל תלך ותחריף, ויחריפו גם השלכותיה על מצב היהודים בארצות הללו, במיוחד בארצות השכנות לארץ-ישראל, הלכה והשתרשה בקרב מנהיגות היישוב התפיסה, שסכנת קיום אורבת לפתחם של היהודים בארצות המזרח התיכון. בן-גוריון נתן לה ביטוי בישיבת הוועד הפועל הציוני בירושלים, ב-15 ביולי 1943:

8. הוועד הפועל, 17.10.45 ארכיון העבודה.

9. על הפגיעות כמעמד היהודים בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה נכתב רבות. נציין כאן אחדים מן המאמרים שפורסמו בנושא זה: מיכאל אביטבול, "יהודי אלג'יריה, תוניסיה ומארוקו, 1940-1943" פעמים, 28, 1986, עמ' 79-106; עירית אברמסקי-בליי, "יהודי טוריה ולבנון תחת שלטון וישי", שם, עמ' 131-157; אמנון נצר, "האנטישמיות באיראן, 1925-1950", פעמים, 29, 1986, עמ' 5-31; אבנר לוי, "יהודי תורכיה ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה", שם, עמ' 32-47; נסים קוז, "השפעת הנאציזם בעיראק והפעילות האנטי-יהודית, 1933-1941" שם, עמ' 48-71; גורדון קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קאהיר", פעמים, 7, 1981, עמ' 4-30; אסתר מאיר, "הסכסוך על ארץ-ישראל ויחסי יהודים-מוסלמים בעיראק בשנות הארבעים", פעמים, 62, 1995 עמ' 111-131.

10. ראה התייחסות לנושא זה בכל אחד מן המאמרים הנוכרים לעיל, בהערה 9. בכתבה בידיעות אחרונות, 27.1.95 מתאר סמי מיכאל את השפעתו של יומן קולנוע בו צפה באחד מבתי הקולנוע בבגדאד, ואשר הביא תמונות מחירדות ממחנות ההשמדה באירופה.

מה שעובר עכשיו על יהדות אירופה מחייב חרדה מיוחדת לגורל הגלויות במזרח התיכון. קיבוצים יהודים אלה הם בני תערוכת של הציונות. מה שאירע לאשורים בעיראק לפני עשר שנים עלול לקרות ביתר אכזריות ו"עקביות" ליהודי עיראק בשעה של מתיחות פוליטית בארץ. רק עיוור לא יראה את ה"מנא מנא תקל ופרסין" שעל הקיר. תושבי בגדד הערבים עושים בגלוי הכנות לטבח. גם במצרים מחריף מצב היהודים. השנאה לזרים בכלל וליהודים בפרט מתגברת והולכת. ענות יהודי תימן היא מן המפורסמות; עכשיו נהרסת גם יהדות תורכיה תוך נישול שיטתי של המיעוטים בתורכיה. בארצות ערב יש גם סכנה מדינית: שליטי הארצות האלה מנסים ללחוץ על נתיניהם היהודים שיתנו יד למלחמה בציונות... כל השיקולים האלה מחייבים דאגה ופעולה מיוחדת להעברתם המהירה של יהודי ערב לארץ.¹¹

תפיסה זו השפיעה על עקרונות המדיניות הציונית שעוצבה באותה תקופה. המנהיגות הציונית בארץ קיבלה את העיקרון, שאין להפריד בין בעייתם של שארית הפליטה באירופה ויהודי ארצות האסלאם ובין שאלת גורלה ועתידה של ארץ-ישראל.¹² מנהיגי היישוב חרדו פן הפרדה כזו תביא להורדת שאלת ארץ-ישראל מסדר היום של מעצמות העולם ומן ההסדרים הבינלאומיים של תום מלחמת העולם השנייה, תוך חיפוש פתרונות לא-ציוניים לבעיית שארית הפליטה ולבעיה של עקורים יהודים, שנראתה צפויה ובלתי נמנעת בארצות ערב, אולי גם ביתר ארצות האסלאם.¹³ ביטוי לתפיסה זו עולה לא רק בדיונים פנימיים שהתקיימו במוסדות היישוב, אלא גם בתביעות שהגישה הסוכנות היהודית לממשלה הבריטית ולגורמים בינלאומיים שונים שעסקו בשאלת ארץ-ישראל. לדוגמא, בתזכיר שהוגש לנציב העליון בארץ-ישראל ב-18 ביוני 1945, ובו התביעה להתיר עלייתם לאלתר של מאה אלף פליטים יהודים מאירופה, הודגש:

הדחף להגר ולהתיישב בארץ-ישראל אינו מוגבל ליהודים, אשר היו קורבנותיה הישירים של הקטסטרופה האירופית. הוא התפשט וגבר ברחבי הקהילות במזרח, ממרוקו ועד איראן, מאיסטנבול ועד עדן. צירוף מספר גורמים, בעוצמות שונות – מצוקה כלכלית, רדיפה דתית, זיכרונות הפרעות והפחד מהן, הגבלות פוליטיות וחברתיות – יוצרים בקרב יהודי המזרח משיכה גוברת והולכת אל הבית הלאומי.¹⁴

כאמור, תפיסה זו באה לביטוי בתוכניות האופרטיביות של המוסד לעלייה ב'. על סמך העובדה, שבתשעת החודשים הראשונים של 1945 עלו מארצות המזרח כ-2,800 נפש, סבר שאול אביגור, שעלייה נוספת של 4,000 איש במשך חודשים אחדים היא משימה בת ביצוע. והוא סיכם:

11. דוד בן-גוריון, "המדיניות הציונית", עיקרי הדברים שנאמרו בישיבת הוועד הפועל הציוני, ירושלים, 5.7.43, במערכה ב, תל-אביב, 1957, עמ' 274.
12. יחיעם רץ, מודעות וחוסר אונים, מפא"י לנוכח השואה, 1943-1945, ירושלים 1944, עמ' 150.
13. דיון נרחב בהתגבשותה של תפיסה זו ובמקום שיועד ליהודי ארצות המזרח במדיניות הציונית ראה: אסתר מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק, 1941-1950, תל-אביב השני, עמ' 84-100.
14. שם, עמ' 119. פירוט התזכירים השונים שהוגשו בנושא הנ"ל בשנים 1944-1946 ראה בעמ' 119-124.

יש לנו, איפוא, תוכנית של העלאת 10 אלף נפש לקראת ששת החודשים הבאים. ברור שהתוכנית צנועה עד מאוד, ואני שותף להרגשת החברים שאין בה משום תשובה לצרכים... מכל מקום, הכוונה רק לשלב ראשון של הפעולה... זאת ועוד, עלייה זו היא בשבילנו כיום אחר מאמצעי המלחמה המדינית, ואולי היעילים ביותר.¹⁵

דבריו אלה של אביגור מלמדים על הכרתם של ראשי היישוב במשמעות המדינית הגלומה בהעפלה כגורם יעיל במיוחד במאבק נגד המדיניות הבריטית בארץ-ישראל, וגם על כך, שבאוקטובר 1945 הייתה ההעפלה היבשתית, יחד עם ההעפלה מאירופה, אמורה להוות את חוד החנית במאבק המדיני על גורל ארץ-ישראל.

משיא לשפל – ממדי ההעפלה היבשתית בשנות ה-40

משלהי מלחמת העולם השנייה ועד הקמת המדינה 1945–1948 יצאו מאירופה מעל 60 ספינות ובהן כ-70,000 מעפילים (בכללם כ-1,300 איש מצפון אפריקה)¹⁶, שעשו את דרכן לארץ-ישראל. זמן קצר לאחר שהחלה לבשה ההעפלה ממדים המוניים. בסוף 1945 עלו ארצה כ-1000 מעפילים ב-8 ספינות, במחצית הראשונה של 1946 הגיעו אל חופי הארץ עוד 10,500 איש, ובשנתיים הבאות, מקיץ 1946 עד אביב 1948, יצאו את נמלי אירופה כ-58,000 מעפילים ב-45 ספינות.¹⁷ ואילו ההעפלה היבשתית המאורגנת על ידי המוסד לעלייה ב' נמשכה לאורך שנות ה-40, מ-1942 עד 1950, והקיפה את סוריה, לבנון, עיראק, איראן, מצרים ותורכיה.¹⁸ אין בידינו נתונים מדויקים על מספרם של המעפילים מארצות אלה. לאחר הקמת המדינה, בשנים 1948–1950, העפילו ארצה בדרכי היבשה והים כמה מאות עולים מסוריה ולבנון, ועוד כ-12 אלף מעפילים מעיראק הבריחה את גבול עיראק-איראן, ומשם עשו את הדרך לישראל במטוסים. דרכי יציאה אלה היו קשות, ובמקרים אחדים נסתיימו בקורבנות בנפש. בירור מספרי המעפילים לפני 1948 בעייתי במיוחד. על פי נתונים רשמיים של ממשלת המנדט ושל הסוכנות היהודית, מספר העולים ילידי ארצות המזרח התיכון שעלו ארצה משנת 1939 עד מאי 1948 היה 7840,¹⁹ מהם 7386 הגיעו עד 1945

15. פרוטוקול הוועד הפועל, 17.10.45, ארכיון העבודה.

16. נחום בוגנר, *אי הגירוש*, תל-אביב 1994 (להלן: בוגנר) עמ' 261.

17. סלוצקי, *תולדות ההגנה*, עמ' 424.

18. העפלה "ספונטנית", שלא באמצעות המוסדות הציוניים, מסוריה ולבנון, החלה כבר בקיץ 1941, לאחר כיבושן על ידי הבריטים, ומעיראק, בעקבות הפרעות ביהודי בגדאד ביוני 1941.

19. ב' גיל, *דפי עלייה, 1919–1949 מקורות סטטיסטיים*, ירושלים תש"י, לוח 4, עמ' 29. מספרי העולים בשנים 1939–1948.

	1946–מאי 1948	1945–1939	סוריה
	65	893	ולבנון
958	65	1532	עיראק
1597	6	394	איראן
400	121	4196	תורכיה
4317	197	371	מצרים
568			

ר-454 הגיעו בשנים 1946 – מאי 1948. אך נתונים אלה כוללים אך ורק את העולים שהגיעו ארצה ברשיון או שנרשמו במשרדי הסוכנות היהודית, ועל כן אין הם משקפים את ממדיה האמיתיים של עלייה זו, שהתנהלה ברובה במסגרת בלתי ליגאלית.

מספרים קרובים יותר למציאות מתקבלים מנתוני מיפקד האוכלוסין שהתקיים בישראל ב' בחשוון תש"ט (8 בנובמבר 1948) והקיף את כל התושבים שהיו בארץ באותה עת. מנתוניו של מיפקד זה, שרשם את ארץ הלידה ואת שנת העלייה של תושבי ישראל, עולה ש-14,058 מן המתפקדים שעלו בשנים 1942-1947¹⁹ היו ילידי הארצות: סוריה ולבנון (5,486), עיראק (2,511), איראן (373), מצרים (2,037) ותורכיה (3,651)²⁰ מהם 10,007 הגיעו עד 1945 ו-4,051 הגיעו בשנים 1946-1947. ללא ספק, חלק מן העולים הללו, בעיקר בשנות מלחמת העולם השנייה, הגיעו בעלייה הליגאלית, ברישיונות עלייה. אך כיוון שמספר רישיונות העלייה מאז 1939 היה קטן, ורק מעטים מאוד מן הרישיונות נמסרו ליהודי ארצות האסלאם, הרי ניתן לראות במרבית העולים הללו מעפילים שהגיעו ארצה בדרכים בלתי ליגאליות, בדרך כלל בדרכי היבשה.

מנתונים אלה איננו יכולים לדעת כמה מעפילים יצאו לדרך, או כמה מהם הגיעו ארצה לאחר ניסיונות חוזרים ונשנים של העפלה, אלא רק כמה הגיעו ונשארו. גם איננו יודעים כמה מן העולים חזרו לארצות מוצאם – וללא ספק היו כאלה שחזרו, בעיקר לסוריה וללבנון. הנתונים שבידינו מתייחסים אך ורק לאלה מן העולים שהיו תושבי ישראל בנובמבר 1948. יתר על כן, נתונים אלה מתייחסים אך ורק לעולים שמוצאם מארצות המזרח התיכון. אך ארצות אלה שימשו גם כארצות מעבר לפליטים יהודים מאירופה בדרכם לארץ-ישראל, ואין בידינו נתונים על מספרם. היו ביניהם פליטים שעברו דרך תורכיה, פליטים מפולין שעברו מרוסיה האסיאתית לאיראן ולעיראק ומשם לארץ-ישראל, וכן פליטים מאירופה ומצפון אפריקה שעברו דרך מצרים. לפיכך יש להניח, שתנועת העלייה וההעפלה מארצות המזרח התיכון

19. בחרתי להתייחס לנתונים מ-1942, כיוון שאז החל המוסד לעלייה ב' לארגן העפלה מארצות אלה. לא ציינתי את הנתונים לשנת 1948, כיוון שבמיפקד לא נעשתה הבחנה בין התקופה שלפני מאי 1948 והתקופה שאחריה. בסך הכל עלו בשנה זו, בחודשים ינואר-אוקטובר, 1,601 עולים מהארצות הני"ל. מתוכם 958 הגיעו מתורכיה בחודשים יוני-אוקטובר 1948 (ראה גיל, שם, לוח 8, עמ' 32), לאחר שתורכיה איפשרה את יציאתם. עלייה זו חזרה ממסגרת ההעפלה היבשתית.

20. ב' גיל, מ' סיקרון, *דיושום התושבים*, ו' חשוון תש"ט, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חלק ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 22-23.

מספרי העולים בשנים 1939-1948.

שנה	1942	1943	1944	1945	1946	1947	סה"כ
סוריה							
ולבנון	870	762	879	775	1725	475	5486
עיראק	424	373	465	472	210	567	2511
איראן	27	47	138	80	23	58	373
תורכיה	382	1578	897	486	177	131	3651
מצרים	39	47	30	286	991	644	2037

הייתה גדולה יותר מ-14,058.

חלק ניכר מעולים אלה הגיעו ארצה בסיועו של המוסד לעלייה ב'. לעיתים היה "המוסד" מעורב בארגון ההעפלה מראשיתה ועד סופה, ולעיתים סייע רק בשלב מסוים של ההעפלה, אם בקבלת העולים בסוריה או בכניסה לארץ-ישראל. אין בידינו נתונים מדויקים על מספרם הכולל של המעפילים שהגיעו באמצעות "המוסד". על פי נתוני "המוסד", בשלוש השנים הראשונות לפעילותו באיזור, מ-1942 עד אפריל 1945, עלו מארצות המזרח התיכון 3,300 עד 3,500 איש.²¹ קרוב ל-75% מהם באו מסוריה ויתרם מעיראק, מאיראן ומתורכיה.²² בשנים 1945-1947 עלו מארצות אלה באמצעות "המוסד" 4,800 איש.²³ מתוכם, יותר מ-2,700 עלו בשנת 1945²⁴ שהייתה שנת שיא בהעפלה היבשתית.

ב-1946 חלה ירידה בהיקף עלייה זו, והירידה נמשכה גם בשנים הבאות. אומנם ב-1947 נפרצו דרכי עלייה חדשות וכמה מאות אנשים עלו מעיראק, בכללם 100 מעפילים בשתי טיסות חשאיות, וכמה מאות מסוריה ולבנון. אך בסך הכל עלו בשנתיים אלה באמצעות המוסד לעלייה ב' כ-2,000 מעפילים בלבד.²⁵ יש לציין, שנוסף לכך באותן שנים הגיעו ארצה יותר מ-1,500 יהודים ממצרים. חלקם הגיעו בכוחות עצמם, אחרים נעזרו בחיילים הארצישראלים שהתפנו ממצרים, או הסתייעו באנשי "המוסד", אך מספרם לא נכלל בנתונים שהציג אביגור.²⁶ מספרם של המעפילים במחצית הראשונה של 1948 לא עלה על מאות ספורות בלבד. מכאן שסך כל העולים ילידי סוריה ולבנון, עיראק, איראן ותורכיה, שהגיעו ארצה בסיוע "המוסד" לעלייה ב', מ-1942 ועד מאי 1948, הוא כ-8,000 נפש, המהווים יותר ממחצית מכלל העולים מארצות אלה באותה תקופה. תקופת השיא בהעפלה היבשתית נמשכה כשנתיים וחצי - מאמצע 1943 ועד סוף 1945, ובמהלכה עלו כ-5,000 איש מכלל 8,000 עולי ההעפלה היבשתית שהגיעו ארצה בסיוע המוסד לעלייה ב'.

21. על פי נתונים שהביא שאול אביגור, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 20.6.45, ארכיון העבודה. מאפריל 1942 ועד אפריל 1943 עלו 643 מעפילים, מאפריל 1943 ועד אפריל 1944 עלו 1,380. הנתונים מתוך "סיכום מספרי העלייה במשך שנתיים" [מאי - 1942 מאי 1944 (12.6.1944) אצ"מ, S25/3874] יתום, כ-1,800 איש, עלו ממאי 1944 ועד 1 במאי 1945, שם.
22. על פי נתוני הסוכנות היהודית, מספרם של העולים מתורכיה בתקופת מלחמת העולם השנייה היה גדול יחסית - 4,196, אך רק חלק מהם הגיעו לארץ בעלייה בלתי לגאלית דרך סוריה, ואליהם מתייחסים נתוני "המוסד". ראה גיל, לעיל, הערה 19, עמ' 28.
23. ד"ר אביגור, פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל, 4.2.1948, ארכיון העבודה.
24. ד"ר אביגור, פרוטוקול הוועד הפועל, 17.10.45. לדבריו, חלקם המכריע הגיע מסוריה, מאות רבות מעיראק, פחות מזה מתורכיה, מעטים מאיראן ו"משהו" גם ממצרים.
25. הן על פי נתוני "המוסד" שהחזירו לעיל והן על פי רישום התושבים, שם.
26. על פעילות המוסד לעלייה ב' וארגון ההעפלה ממצרים לא נכתבו כל מחקרים. על פעילות החיילים ראה יואב גלבר, *תולדות ההתנדבות, ג, נושאי הדגל*, ירושלים תשמ"ג, עמ' 81-95. וראה ערות שליח "המוסד" רפאל רקאנטי והחייל משה גרשוני על הברחת כאלף בני נוער ממצרים על ידי אנשי "המוסד" והחיילים הארצישראלים, בתוך: *הגנה יהודית בארצות המזרח רב שיח שלישי: ההעפלה וההגנה במצרים*, יד טבנקין 1986, עמ' 16, 31.

הגורמים לשפל בהעפלה היבשתית בשנים 1946–1947

מדוע התמעטה ההעפלה של יהודי המזרח התיכון לאחר ההישגים המרשימים יחסית של 1945? הסיבות לכך קשורות בתמורות במישור הפוליטי, החברתי והכלכלי באיזור המזרח התיכון, תמורות אשר נסתרו מעיניו של שאול אביגור, בעת שהכין את תוכנית העבודה של המוסד לעלייה ב' לחודשים אוקטובר 1945 – מארס 1946. עם ביטול מצב המלחמה, חזרו ונחסמו הגבולות בין ארצות המזרח התיכון, והוגבר הפיקוח בנקודות המעבר בגבולות ולאורך צירי התנועה לארץ-ישראל. אחרוני החיילים הארצי-ישראליים פונו מעיראק, מסוריה, מלבנון וממצרים. החיילים הללו מלאו תפקיד חשוב בסיוע להעפלה מאיראן ומעיראק דרך עבר הירדן, בהעברת עולים מסוריה ולבנון לארץ דרך גבול הצפון, ובהברחת העולים ממצרים. הם היו שותפים הן בהעפלה המאורגנת על ידי "המוסד" והן בהעפלה ה"פרטית".²⁷ עם פינויים חדל להתקיים אמצעי חשוב של קשר עם ארץ-ישראל, ועמו נתיב הברחה והעפלה.

אך הגורם המרכזי לעצירת העלייה היה מדיני. ממשלות ערב נאבקו בתוקף נגד תנועת ההעפלה מארצותיהן לארץ-ישראל. באפריל 1946 זכתה סוריה לעצמאות מלאה, ושלטונותיה החמירו את השמירה על גבולותיה למניעת הסתננות של מפעילים מעיראק ומתורכיה ולמניעת מעברם ארצה דרך גבול סוריה-ארץ-ישראל. כן הגבירו את הפיקוח על בני הקהילה היהודית בסוריה ועצרו בני משפחות של עולים.²⁸ מעטים הצליחו לברוח ללבנון, ומכאן עשו דרכם ארצה, והם לא מנו אלא מאות אחדות בלבד. הנתיב המרכזי של ההעפלה היבשתית נחסם.²⁹

יתר על כן, בתחילת 1946 התמוטטה רשת "המוסד" שפעלה בסוריה, לאחר שהמטרה עלתה על עקבותיה. חלק מהשליחים חזרו ארצה וחלקם נאסרו ולאחר שחרורם עלו ארצה. אחד המרכזיים שבאנשי "המוסד" בסוריה, עקיבא פיינשטיין, מי שארגן את שיירות העולים והנהיגן אל גבולות ארץ-ישראל, נאסר וישב בכלא הסורי עד 1950. הרשת הזאת לא הוקמה מחדש, ואין בידינו מידע המסביר מדוע המוסד לעלייה ב' משך את ידיו מן הלבנט,³⁰ וזאת בעת ששליחים ישראלים אחרים, בעיקר אנשי מודיעין³¹, הוסיפו ופעלו באיזור זה, הן לפני קום המדינה והן

27. לתפקידים המיוחד של החיילים הוקדש פרק שלם בספרו של יואב גלבר, שם, עמ' 29–95.

28. ראה יומנו של שלמה קוסטיקה (להלן יומנו של קוסטיקה) בעריכת משה וינברג, יד טבנקין תשמ"ט, עמ' 118–125. על ניסיונות אנשי "המוסד" להפוך את ההעפלה מסוריה להעפלה המונית ועל כישלונם ראה פלמ"חאי, עלילות פלמ"ח, תל-אביב תש"י, פרק רביעי: "אודיסאה בגבול הצפון".

29. הדבר עולה מדיווחי "המוסד": "סוריה [...] יש שם כמעט מצב של טירוף מסביב לעניין המלחמה נגד העלייה הבלתי גלית", דיווח אביגור בישיבת הוועד הפועל 17.10.45, לעיל, הערה 24. וראה חיים כהן, היהודים בארצות המזרח התיכון בימינו, ירושלים תשל"ג, עמ' 50–70.

30. משה וינברג, "מבוא להעפלה מסוריה ולבנון בשנים 1942–1946" בתוך: יומנו של קוסטיקה, עמ' 145–146. על הפעילות לשחרורו של פיינשטיין ראה שלמה הלל, רוח קדים, ירושלים 1985, עמ' 114–118.

31. רפי סיטון, יצחק שושן, אנשי הסוד והסתר, מעלילות המודיעין הישראלי מעבר לגבול, תל-אביב 1990.

לאחר מכן. מצב זה, יחד עם התמעטותה של הקהילה היהודית שם ועלייתם זה מכבר של חלק ניכר מן המעוניינים בכך, הביאו אל קצה את ההעפלה היבשתית מסוריה ולבנון.³²

באשר לעיראק, ב-1946 חלה רגיעה יחסית בתהליך התערערותו של המצב הפוליטי והכלכלי של היהודים, ולא היה קיים אז דחף להגירה המונית עם נכונות לעמוד בפני קשיים, סכנות ואפילו קורבנות. ללא נכונות כזאת לא ניתן היה לפרוץ את גדרות היציאה. אלה שהתעקשו לעלות היו אנשי התנועה החלוצית, שמניעי עלייתם היו אידיאולוגיים ומספרם קטן. חסימתו של נתיב ההעפלה דרך סוריה פגעה קשות לא רק בהעפלה מעיראק אלא גם מאיראן.

בשלהי 1947 נפרץ במידה מוגבלת ביותר נתיב העפלה חדש דרך עבר הירדן, ואז התאפשרה העפלתם של כמה מאות אנשים מעיראק. ההעפלה דרך המדבר הייתה קשה במיוחד, בגלל המרחקים העצומים שהיה על המעפילים לעבור - כ-1,500 קילומטרים, הרחק מיישוב יהודי, בתנאי חום קשים בימים וקור עז בלילות, ולעיתים ללא אספקה מספקת של מים. המעפילים עברו ברכים שהיו נתונות לפיקוח קפדני של כוחות הצבא והמשטרה המקומיים, ולנוכח עיניהם החשדניות של יושבי המדבר הברווים, ותוך תלות מוחלטת במבריחים ערבים, שלא תמיד עמדו עמדם בהבטחותיהם. בשל קשיים אלה היו מבצעי ההעפלה מורכבים ומסוכנים, וחלקם היו מלווים בלא מעט מעשי גבורה ובמספר קורבנות בנפש.³³

באשר למצרים - שם הוגבר הפיקוח על החיילים הארצישראלים והוחמרו הבדיקות בדרכי התחבורה לארץ. עד 1945 לא גילו יהודי מצרים עניין בעלייה ארצה. אך לאחר המהומות בקהיר בתחילת נובמבר 1945, שבמהלכן נפגעו מוסדות הקהילה היהודית ונהדרפו ניסיונות של מוסלמים להתפרץ לשכונות היהודיות, גבר לחץ היהודים לצאת ממצרים. מה עוד שאותה תקופה התאפיינה בחוסר יציבות פוליטית פנימית, וגם המתחים בין מצרים ובריטניה הלכו וגברו. וכך, בשנים 1946-1947 הגיע גל מעפילים ממצרים. חלק מהם, כאמור לעיל, הסתייעו בחיילים שהתפנו אותה עת ממצרים לארץ-ישראל, ובאנשי המוסד לעלייה ב.³⁴

היקף ההעפלה היבשתית ב-1945 וההתפתחויות המדיניות במזרח התיכון בשנים 1946-1944 היו הבסיס עליו השתית אביגור את התוכנית שהציג באוקטובר 1945 להעלאת 4,000 מעפילים מארצות המזרח. השינויים שצוינו לעיל גרמו לאי מימושה של התוכנית. כעבור שישה חודשים, במרס 1946, פירט אביגור את תוכנית ההעפלה

32. דוד נמרי מציין במכתבו לשליחים בעיראק: "יש להגיד שאנו עומדים בפני חוסר פועלים [עולים] ברותי [סוריה] ובסביבתה", מחופשי לברמן [מנמרי לעיראק], 20.12.45, את"ה. 23 / 14 ראה ח' כהן, שם, עמ' 50, 72, 79. נתונים על התמעטות מספר היהודים בסוריה ראה וינברג, לעיל, הערה 30, עמ' 141, 145.

33. ראה יוסף מאיר, מעבר למדבר, המחותרת החלוצית בעיראק, תל-אביב, 1973 עמ' 138-142, 131-134, 110-113 וכן מבחר מסיפוריהם של עולים, מרדכי ביבי, מארבע כנפות הנהריים, עדויות וסיפורים על המחותרת וההעפלה בעיראק, תל-אביב תשמ"ג (להלן: ביבי, מארבע כנפות).

34. ראה לעיל, הערה 26.

של המוסד לעלייה ב' לחודשים מרס-אפריל 1946, והפעם לא הוזכרה כלל ההעפלה היבשתית. בתוכנית דובר אך ורק על העפלתם של 5,750 מעפילים מאירופה.³⁵ דומה שהמוסד לעלייה ב' נואש מהסיכוי להצלחתה של ההעפלה ההמונית מארצות המזרח התיכון, בטווח המידי. מעתה ואילך, עד לאחר הקמת המדינה, הייתה ההעפלה נחלתם של המעפילים בדרך הים, ותוכניות לעלייה יבשתית בהיקף נרחב לא הועלו עוד.

וכך, בין 1945 ו-1948, ובמיוחד מקיץ 1946 ואילך, בתקופה שההעפלה הימית הגיעה לשיאה, הייתה ההעפלה היבשתית שרויה בשפל עמוק, וכל סיכוי לשינוי קרוב לא נראה באופק. יש לזכור שההעפלה, כתנועה המונית, לא יכולה להתקיים ללא שיתוף פעולה או לפחות עצימת עין מצד השלטון המקומי. כך היה באירופה, שם זכתה ההעפלה להסכמת השלטונות בארצות היציאה ואף לסיועם הגלוי או החשאי, והמאבק נסב על הכניסה לארץ. לעומת זאת בהעפלה היבשתית נערך המאבק בשני מוקדים - מוקד היציאה ומוקד הכניסה. לעיתים קרובות חלקה הראשון של הדרך היה הקשה והמסוכן יותר. מקרב המעפילים אשר נתפסו במהלך הדרך, הרוב הגדול נתפסו בארצות מוצאם - עיראק או סוריה - או במעברי הגבול שלהן. בדרך כלל הם הוחזרו לעיר מוצאם ושם נידונו לקנסות ולפרקי מאסר שונים.³⁶

מאפיינים אלה קבעו את תמונת המאזן הדמוגרפי של ההעפלה: רובם של המעפילים מארצות המזרח התיכון שהצליחו להגיע לגבולות הארץ לא נתפסו. רבים מאלה שנתפסו חזרו שוב ושוב, עד שעברו גם הם בחשאי, חצו את הגבול והצטרפו ליישוב בארץ-ישראל. רבים מן הילדים נקלטו במושבים. יתר העולים, חלק מהם הגיעו אל ההתיישבות העובדת, בעיקר חברי תנועת "החלוץ", ורבים אחרים פנו לערים הגדולות והצטרפו לריכוזים של יוצאי ארצות האסלאם בשכונות ובפרברים.³⁷ לעומת זאת, מרביתם של העולים מאירופה נתפסו כיוון שאוניות המעפילים בדרכי הים היו חשופות יותר מששירות המעפילים בדרכי היבשה, ועל כן קלות יותר לגילוי ולמעקב. המעפילים הובלו למחנות מעצר בעתלית ואחר כך בקפריסין. חלק מהם שוחררו בהדרגה. היתר, יותר מ-50,000 מעפילים ששהו במחנות המעצר בקפריסין, עלו לאחר קום המדינה.

הרכב המעפילים ומניעי העלייה

בשתי תנועות ההעפלה בלט חלקם של ילדים ובני נוער, ושל צעירים חניכי תנועות ציוניות וחלוציות שהתחנכו בתנועה הציונית תקופה קצרה. לצדם העפילו גם

35. יומן בן-גוריון, 6.3.46 ארכיון בן-גוריון, שדה-בוקר.

36. על מאסרים של עולים ראה לדוגמא "סיפור תפישתם של ה-26 מפי יהודית ונוגה", נתקבל במוסד בארץ, 7.10.45, את"ה 23/14, וראה עדויותיהם של אבנו שעשוע, מנשה קציר ואחרים, תיק העפלה, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה.

37. על בעיות הקליטה של עולי סוריה ועיראק בשנים 1943-1945 בערים ראה אסתר מאיר גלינצנשטיין, יחסם של מוסדות ההנהגה הציונית בארץ-ישראל ליהודי עיראק, 1941-1945, עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית, 1981 (להלן: מאיר), עמ' 104-106.

משפחות: בעלייה היבשתית עלו, לצד העולים הצעירים, גם משפחות שלמות, על זקניהן וטפן, מיעוטן מעיראק ורובן הגדול מסוריה ולבנון. ואילו בהעפלה הימית, לצד משפחות שלמות בלט חלקן של משפחות צעירות שהוקמו על הריסות הקהילות היהודיות שחרבו. מספר הנשים ההרות והתינוקות בקרב המעפילים היה גבוה.³⁸ רובם הגדול של המעפילים מאירופה היו ניצולי השואה. העולים בשנים 1945–1947 באו ברובם מקרב יושבי מחנות העקורים בגרמניה, חלקם ניצולי מחנות ההשמדה וחלקם פליטים שברחו לברית-המועצות בתקופת המלחמה, ולאחר שנסתיימה יצאו מערבה והשתכנו במחנות העקורים. מ-1947 בלט משקלם של מעפילים מרומניה. השלכות השואה היוו הבדל מרכזי במניעי העלייה של שתי תנועות ההעפלה. העולים מאירופה היו שרידים למשפחות גדולות ולקהילות שלמות, אשר השיבה אל ארצות מוצאם ואל בתיהם נראתה להם בלתי אפשרית. במקרים רבים אכן הייתה בלתי אפשרית. לרבים מהניצולים נתפסה העלייה לארץ-ישראל, למולדת ולבית היהודי, כמענה היחיד לשבר השואה. כיוון זה הועצם הן בהשפעת הפעילות הציונית האינטנסיבית במחנות העקורים בגרמניה, והן מהעדרה של אלטרנטיבה אחרת. בשנות קיומה של ההעפלה לא היו פתוחות בפני שארית הפליטה אפשרויות הגירה אחרות, אטרקטיביות יותר. גם מניעים כלכליים, אישיים ומשפחתיים, מילאו תפקיד בשאיפה לעלות ארצה, הן בקרב יושבי מחנות העקורים והן בקרב האוכלוסייה היהודית בארצות שניצלו מכיבוש גרמני ומהשמדה המונית. בכל מקרה, מניעים אלה היו תוצאה של הרס החיים היהודיים באירופה.³⁹

יש להניח שלשואה הייתה השפעה גם על מעפילים מארצות האסלאם, הן בהשפעת החינוך ל"לקחי השואה"⁴⁰ בתנועות החלוציות שם, והן בשל השלכותיה הפסיכולוגיות בערעור אמונם של היהודים בממשלות ובשכנים המוסלמים בארצות אלה. הניסיון היהודי הטראומטי באירופה השפיע על הפרשנות שנתנו יהודי ארצות האסלאם לאירועי תקופתם, ובכך תרם בעקיפין להתערערות הביטחון באפשרות המשך הקיום היהודי בארצות אלו, וכל זאת לנוכח עליית תנועות לאומיות מקומיות, ועם התגברות הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל והשלכותיו על מעמדן של הקהילות היהודיות בארצות ערב. בצד התערערות תחושת הביטחון, ניתן לציין שרבים, במיוחד חברי התנועות הציוניות, עלו מסיבות אידיאולוגיות-לאומיות. אחרים עלו מסיבות כלכליות, משפחתיות או אישיות.

באירופה היו המעפילים מודעים לכך שהסיכויים להגיע לארץ-ישראל קטנים, בעיקר מ-1946 ואילך. ואף על פי כן, בהצטרפם לספינות המעפילים קיוו, שבכל זאת

38. נתונים על הרכב העולים באוניות השונות ראה בוגנר, עמ' 170–171, 189, 266, 267, 272, 297. ניתוח מפורט של הרכב אנשי האונייה אקסודוס מלמד עד כמה הוא היה מגוון, ראה חלמיש, עמ' 50–55.

39. חלמיש, שם; בוגנר, עמ' 49–50; עירית קינן, "שארית הפליטה – עולים או מהגרים", ענינים בתקומת ישראל, כרך 2, 1991, עמ' 343–358.

40. חונן זה בא לכיטוי בשיחות עם מדריכי התנועה וגם בחומר שהפיצה התנועה הציונית. דוגמא לכך הוא מאמר מתוך חוברת שנתפסה על ידי הבריטים בעיראק ביוני 1944, ובו טענה, שמצבם של היהודים בעיראק אינו פחות מסוכן מזה של יהודי הונגריה (1944), וכי הגורל הצפוי בעיראק עלול להיות דוגמת זה המתרחש בהונגריה. ראה מאיר, לעיל, הערה 13, עמ' 279–280.

יצליחו לחמוק מהבריטים ולעלות, והיו בטוחים שגם אם ייעצרו או יוגלו לקפריסין, יהיו הראשונים בתור לעלייה. רבים מן המעפילים, במיוחד היסוד החלוצי שבהם, היו גם מודעים למשמעות המדינית של מאבקם, וראו עצמם לוחמים את מלחמתו של העם היהודי כולו על הקמת מדינה יהודית שבה זכות לעלייה חופשית.⁴¹

מצב דומה שרר גם בהעפלה היבשתית. גם כאן, מ־1946 ואילך היו סיכויי הכניסה לארץ קטנים יותר, המכשולים רבים, והסיכון גדול יותר. מעפילים שנתפסו נמסרו לידי השלטונות המקומיים בארצות ערב ונידונו לקנסות כבדים או לתקופות מאסר בבתי הכלא המקומיים, הרחק מעיני העיתונות ודעת הקהל בארצות המערב, והרחק מידעתו ומתודעתו של הציבור היהודי בארץ־ישראל. לא תמיד עלה בידי התנועה הציונית לסייע לאסירים אלה במימון שכר עורכי דין ותשלומי שוחד, שבלעדיהם הייתה השהות בכלא בלתי נסבלת. במקרים רבים נשאו בני המשפחות בנטל ההוצאות, חלקן או כולן. במיוחד הרתיעו העונשים הקולקטיביים שהטילו הסורים על בני משפחותיהם של מעפילים שנתפסו. יחד עם זאת, המעפילים ידעו שגם אם תיכשל העפלתם, תישמר להם הזכות לקדימות בין אנשי השיירה או "המשלוח" הבא שיצאו לדרך. וגם בהעפלה זו, לפחות היסוד החלוצי מקרב המעפילים ראה בעלייתו, מעבר לעלייה עצמה, השתתפות באקט הפוליטי של מחאה נגד מדיניות "הספר הלבן" ומאבק על הקמת המדינה.

למאפייני העולים היו השלכות על מימון העלייה. ההעפלה מסוריה לא הייתה כרוכה בהוצאות ניכרות, כיון שעיקרה היה הנסיעה אל הגבול והמעבר דרכו. יהודי עיראק, שדרכם הייתה ארוכה ויקרה יותר, מימנו בעצמם חלק ניכר מהוצאות נסיעתם. לא כן המצב באירופה, בה מומנה ההעפלה כולה על ידי גורמים ציבוריים כמו הסוכנות היהודית והג'וינט.

אשר למחיר, לפי סיכומיו של שאול אביגור מ־1948, עליית מעפיל בהעפלה הימית עלתה בממוצע כ־150 דולר.⁴² ככל שהספינות היו גדולות יותר ומספר העולים רב יותר – ירדו ההוצאות היחסיות וירד המחיר הממוצע לעולה. בהעפלה היבשתית קרה תהליך הפוך. המכשולים והסכנות גברו, האפשרויות התמעטו, והמחיר עלה. התופעה בלטה במיוחד בהעפלה מעיראק, שהייתה כרוכה בקשיים רבים ובדרך ארוכה. לדוגמא: עד שנת 1946 נע המחיר הממוצע לעליית אדם אחד מעיראק בין 15 ל־20 דינאר. (הדינאר היה שווה ללירה שטרלינג וכל לירה שטרלינג הייתה שווה 4 דולר).⁴³ אך בשנים 1946–1948 עלה המחיר ל־100 דינאר ויותר.

לסיכום השוואה זו ניתן לציין, שבין ההעפלה היבשתית וההעפלה הימית נפרשו קווים משותפים רבים. הן ההעפלה היבשתית והן ההעפלה הימית היו פעילות באותו פרק זמן שבין מלחמת העולם השנייה להקמת המדינה, שתייהן היו תנועות מחתרתיות בלתי לגאליות שנוהלו על ידי אותו גורם – המוסד לעלייה ב' – ומומנו באופן מלא או חלקי על ידי מוסדות יהודיים וציוניים; לשתייהן היו יעדים מדיניים משותפים: הן פעלו להעלאת יהודים ארצה, הן ראו עצמן שותפות במאבק נגד

41. בוגנר, עמ' 50.

42. אביגור, פרוטוקול הוועד הפועל, 4.2.48, ארכיון העבודה.

43. מתוך טבלת ערך מטבעות, את"ה, 14/715.

המדיניות הבריטית בארץ-ישראל, וביחד היו אמורות להביא לכיצועה של התוכנית הציונית של ריכוז שארית עם ישראל מאירופה ומארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה לארץ-ישראל, תוכנית שנועדה לסלול את הדרך להקמתה של מדינה יהודית. לשתייה גם נועד תפקיד בחיזוק כוחן של התנועות הציוניות שפעלו במזרח התיכון ובמחנות העקורים באירופה, ושתייה היו כרוכות בקשיים ובסכנות לא מעטות.

אך מעבר למאפיינים הדומים הללו בין שתי תנועות ההעפלה, ניכרו שני הבדלים מרכזיים: מספרי העולים באותה תקופה קריטית בתולדות ההעפלה – 1945–1948 והמשמעות המדינית של ההעפלה. 70,000 מעפילים עשו את דרכם ארצה בהעפלה הימית, בהותירם אחריהם במחנות העקורים באירופה עתודה של עשרות אלפי מעפילים בכוח. לעומת זאת, ההעפלה היבשתית הייתה שרויה בשנים אלה במשבר, וכאמור, מספר המעפילים לא עלה על אלפים ספורים. ממדיה היו קטנים בשל המכשולים שהושמו בפניה על ידי ממשלות האיזור, ומכיוון שלא הונעה על ידי סיטואציה קטסטרופלית והמונים חסרי בית. בתחום המדיני הייתה משמעות מרעית להבדלים הכמותיים, וזאת על רקע הנסיבות ההיסטוריות שלאחר מלחמת העולם השנייה, ובמיוחד בגלל השואה. שאיפתם של המעפילים ניצולי השואה לעלות ארצה, מאבקם ההירואי והדרמות שליוו את מסעות ההעפלה של ספינות המעפילים, ואשר זכו לכיסוי תקשורתי נרחב ברדיו ובעיתונות, עוררו אהדה ציבורית נרחבת בדעת הקהל בעולם. אומנם הרוב הגדול של המעפילים לא הגיעו ארצה אלא למחנות המעצר בקפריסין, אך חשיבותה העיקרית של ההעפלה מאירופה הייתה לא בעלייה עצמה, אלא בכך שהציגה דרך לפיתרון בעיית ניצולי השואה היהודים שישבו במחנות העקורים בגרמניה, בעיה שהעיקה במיוחד על שלטונות הכיבוש האמריקאיים. באמצעות ההעפלה הצליחה התנועה הציונית לקשור את בעיית הפליטים היהודיים באירופה עם שאלת ארץ-ישראל. כתוצאה מכך נעשתה ההעפלה לחוד החנית של המאבק הלאומי הציוני על הקמת מדינה יהודית.

לעומת זאת, התנועה הציונית לא הצליחה לקשור את בעיית התערעורת מעמדם וביטחונם של יהודי ארצות המזרח התיכון עם שאלת ארץ-ישראל. חברי ועדות חקירה בינלאומיות שביקרו באיזור היו סבורים, שהיהודים חיים בביטחה ובשלווה יחסית. במידה שהועלו טענות על רדיפות, הן נדחו בהחלטיות, ולהיפך, הציונות היא שהואשמה כמי שגורמת לערעור מעמדם וביטחונם של היהודים בארצות אלה.⁴⁴ בהעדר משקלו של המאבק המדיני התמקד תפקידה של ההעפלה היבשתית בעלייה עצמה – דבר שהייתה לו חשיבות רבה בעירוד ובחיזוק כוחן של התנועות החלוציות שהוקמו בארצות המזרח התיכון. אך כדי להבטיח את הצלחתה של ההעפלה היבשתית, היא הייתה חייבת להתנהל בחשאי, ללא פומביות, ללא ליווי תקשורתי. חשיפתה הפומבית עלולה הייתה לחסום את הדרך בפני עולים נוספים ולהסגיר את דבר קיומם של ארגונים ציוניים מחתרתיים בארצות ערב. לכן הקפידו מארגניה שהיא תתרחש הרחק מעיני התקשורת, ופרט למקרים בודדים, כמו למשל

44. כך לדוגמה, ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, ראה ע' קרליבך (עורך), ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל, תל-אביב, תש"ו, עמ' 376, 318–319, וראה בהרחבה מאיר, לעיל, הערה 13, עמ' 119–121.

היתקלויות עם הבריטים⁴⁵, נסתרה העפלה זו אפילו מידיעתו של הציבור הארץ-ישראלי.

וכך, למרות שההעפלה היבשתית נתפסה על ידי מארגניה ובעיני המעפילים כחלק בלתי נפרד מן המאבק נגד המדיניות הבריטית על זכות העלייה, ועל אף שחברו בה חיפוש אחר דרכים חדשות, מאמצים בלתי נלאים, יוזמות בעלות מעוף וגילויי גבורה והקרבה לא מעטים⁴⁶, היא לא הייתה חלק מן המאבק הציוני על דעת הקהל העולמית נגד המדיניות הבריטית בארץ-ישראל ואף לא סייעה למאבק זה. ועל כן לא הייתה חלק מסיפור האתוס הארצישראלי על ההעפלה, ולא נכללה במיתוס שנרקם סביב ההעפלה. יתר על כן, כיוון שהציבור הארצישראלי כמעט שלא נטל חלק במאבק על ההעפלה היבשתית, ובדרך כלל אפילו לא ידע על קיומה, היא לא נכללה בסיפור ההיסטוריה היישובית והישראלית.

ההעפלה היבשתית והפלמ"ח

יוצא מכלל זה הוא פרק מסוים בקורותיה של ההעפלה היבשתית, אשר קיבל ביטוי בספרות הארצישראלית – המפגש בין אנשי פלמ"ח ובין העולים, שהתרחש בגבול הצפון, בנקודות המעבר מסוריה ולבנון לארץ-ישראל. בין השנים 1943–1945 פעלה בצפון הארץ חוליה של חברי פלמ"ח אשר עסקה בהברחת קבוצות עולים לתחום ארץ-ישראל.⁴⁷ הספרות המתארת מפגש זה היא פרי עטם של צעירי הפלמ"ח עצמם, או נכתבה על סמך שיחות איתם, והיא משקפת את חוויותיהם ואת זווית ראייתם. וכך מתוארים העולים והמפגש איתם בספר תולדות ההגנה:

עול ההעברה נפל על מחלקות הפלמ"ח שחננו במשקי הסכיבה ולא קל היה להעביר שיירות אלו שהיו בהן ילדים, נשים וזקנים לרוב. היה צורך לשכנע את המעפילים שימסרו למלוויהם את דרכוניהם וניירותיהם הסוריים.⁴⁸

בהקדמה לספרה של ברכה חבס *פורצי השערים ממזרח ומים*, שיצא לאור ב-1960 והוקדש לפעילות מארגני ההעפלה באירופה ובמזרח, הבהירה חבס, ללא כל ספק, מי הם גיבורי הדרמה:

45. המקרה הידוע ביותר אירע ב-6.10.45 ליד קיבוץ כפר-גלעד. חיל הספר, שתבע הסגרתם של 53 מעפילים שהגיעו מסוריה, צר על הקיבוץ. מאות אנשים מיישובי הסכיבה הקיפו את הקיבוץ ובתקרית בינם ובין חיל הספר נפצעו אחרים מהם. הבריטים נכשלו והמעפילים הועברו למרכז הארץ. סלוצקי, *תולדות ההגנה*, עמ' 842–843. ימים ספורים אחר כך, ב-9.10.45 פרצו אנשי הפלמ"ח למחנה המעצר בעתלית ושחררו כ-150 עולים בלתי ליגאליים, ביניהם כ-40 מעפילים שהגיעו מסוריה, ולפי השמועה עמדו להתזרים לארצות מוצאם בימים הקרובים. שם, עמ' 844–848.

46. לדוגמא: ביבי, *מארבע כנפות הנהריים*, סיפורו של רוני משעל.

47. על ההעפלה דרך סוריה וסיועם של המתנדבים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי שם ראה גלבר, לעיל, הערה 26, עמ' 48–50.

48. סלוצקי, *תולדות ההגנה*, עמ' 167.

שיירות שיירות באישון לילה, זקנים ונוער וחינוקות הנישאים על זרועותיהם של שליחי המחותרת [...] מיבשת ליבשת ומארץ לארץ נודדים ל"ו פרקי הספר הזה בעקבות בחורים ובחורות יחיד סגולה שהעלו במעשיהם מתמצית האור הגנוז בעם בהשליכם נפשם מנגד הציתו אש-הגאולה בגטאות-עוני ובמחנות-ריכוז.⁴⁹

מפגש זה תואר בתקופה מאוחרת יותר גם על ידי הפלמ"חניקים עצמם, על ידי חיים גורי וחיים חפר, בספרם *משפחת הפלמ"ח*:

נשפכים כחמישים איש, נזרקים אל חשכת השדה ושותקים בשפיפה. אפילו את "שמע ישראל" הם אומרים בלחש [...] אחרי שניים שלושה קילומטרים במעלה ההר, בחתחתים ובכוך, מתחילה קינת העייפים ובכי ילדי השיירה. טוב, מה עושים? מרימים את העם עלי שכם, תוחבים חתיכת סוכר לתינוק וקדימה לדפנה!⁵⁰

בתיאורים אלה מתבטאת מהותו של המפגש בין אנשי הפלמ"ח לבין המפעילים. הם משקפים את הנסיבות האובייקטיביות של המפגש ואת התפקיד שמילאו אנשי הפלמ"ח כמדריכי השיירות וכמלוויהן בגבול הצפון. היה זה מפגש בין שתי קבוצות בלתי שוות, האחת מסייעת והשנייה מסתייעת, האחת מצטיירת כליכולה והשנייה – חלשה ונוזקת לעזרה. בין הצעיר הארצישראלי לבין איש הגולה משתקפת תחושת זרות ואולי גם מבוכה, העשויה להסביר את השימוש במושגים ציניים, כמו "אובייקטים קשים לטלטול",⁵¹ בתיאור חוויה אנושית מרגשת זו.

מאידך גיסא, אי אפשר להתעלם מן הטפיחה העצמית על השכם, ומן הראייה הסטראוטיפית של המפעילים כמאסה של אנשים אנונימיים וחסרי זהות, חשדנים, שאינם יודעים מה טוב להם, פאסיביים, חלושים ועייפים. המילים שנבחרו לתאר את שני הגורמים השותפים למפגש משקפות תחושות של זרות, ניכור וגם רגש עליונות. מול הביטויים המתארים את המפעילים: "נישאים", "נשפכים", "נזרקים", "שותקים בשפיפה", "קינת העייפים", ו"גיטאות עוני", ניצבים תיאורי הצעירים הארצישראליים: "יחיד סגולה", "בהשליכם נפשם מנגד", "הציתו אש גאולה", ו"מרימים את העם עלי שכם".

התייחסות דומה עולה בשיר "בין גבולות",⁵² שירו של חיים חפר, חבר חוליית הפלמ"ח שהייתה אחראית על העברת המפעילים. חשיבותו של השיר בכך שנכתב בעצם אותם הימים, הולחן ואף היה להמנון ה"חוליה". על אף שנכתב בהקשר של ההעפלה היבשתית, ועל אף שתוכנו משקף את המאפיינים הספציפיים של העפלה זו בתקופה בה נכתב, היה השיר לאחד המוכרים והפופולריים בין השירים שנכתבו על ההעפלה בכלל, לאו דווקא בהקשר היבשתי:

49. ברכה חבס, *פורצי השערים ממזרח ומים*, תל-אביב 1960, ההקדמה.

50. חיים גורי וחיים חפר, *משפחת הפלמ"ח*, ילקוט עלילות חמו, תל-אביב תשל"ד, עמ' 144. תודתי לאביבה חלמיש שהפנתה תשומת לבי למקור זה.

51. התבטאות בעניין שיירה שהכילה מספר גדול של ילדים, שם, עמ' 169.

52. שם, עמ' 143.

בין גבולות, בהרים ללא דרך,
בלילות חשוכי כוכבים,
שיירות של אחים מבלי-הרף
למולדת אנו מלווים.

לעולל ולרך שערים פה נפתח
למך, לזקן אנו פה חומת מגן!

שיירה, אל בכי ואל צער,
הישען על זרועי סב זקן.
גם לזה שסגר את השער
יום יבוא של נקם ושלום!

אם השער סגור, אין פתח –
את השער נשבור וניתוך.
כל חומה בצורה ננגח
וכל סרק נרחיב ונפרוך.

שיר זה מצטרף לשורה של שירים ויצירות ספרותיות שנכתבו על "העושים במלאכה" או על ידיהם.⁵³ וגם כאן, הדמות העומדת במרכז היא דמותו של הצעיר הארצישראלי הנושא בגבורה ובאומץ את מלחמת העם, המנתץ את השער הסגור, מנגח את החומה הבעורה ומציע את זרועו לעולה הזקן. העולה, לעומת זאת, מצטייר כדמות פאסיבית ונתמכת, שהקו הבולט בו הוא מסכנותו. בין השניים יש יחס של חזק מול חלש, של מגן ואפוטרופוס מול חסר הישע, מעין ארץ-ישראל הגאה הבאה לעזרת הגולה הדרווייה, השפופה, המתייפחת. דמויות אלה אינן משקפות מציאות אלא תפיסה סטראוטיפית, שהעמידה את הישראלי מול ה"גלותי", ואפיינה את דרך החשיבה של החברה הישראלית באותה תקופה. דמותו של הצעיר הארצישראלי "נבחרה על ידי הספרות לייצג את הנוער הארץ-ישראלי, משום שהחברה ביקשה שדמות זו תייצג אותה, בין ש'שיקפה' נאמנה מציאות חברתית איזו שהיא ובין שלא שיקפה".⁵⁴ ומכאן, שסיפור ההעפלה היבשתית, בהקשר שהוא מופיע בספרות הישראלית, אינו סיפורם של המעפילים ואף לא סיפורם של ההעפלה. זהו סיפורם של חברי הפלמ"ח. אך האמת ההיסטורית היא, שמי שפרצו את השער היו המעפילים ולא הצעירים שהמתינו להם סמוך לגבול. ומעפילים אלה עשו דרך ארוכה עד המפגש עם חברי הפלמ"ח, במיוחד מעפילים שהגיעו מעיראק, מאיראן ומתורכיה, שעברו דרך של מאות קילומטרים בכוחות עצמם. המעפילים בדרך כלל לא תיעדו את דרכם, ואותם בודדים שכתבו – לא פרסמו. רק לאחר שחלפו יותר משנות דור יצאו לאור

53. ראה: אביבה חלמיש, "ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות", בתוך: ג' גרץ (עורכת), נקודות תצפית – תרבות וחברה בארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ח.

54. ראה גרשון שקד, "מן היס? – על דמות הגיבור בסיפורת העברית משנות הארבעים ואילך" בתוך: מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו), עמ' 9.

זיכרונותיהם של אחדים מן העולים ומארגני ההעפלה.⁵⁵ יתר על כן, רק חלק מן המעפילים הסתייעו באנשי הפלמ"ח. היו פרשיות העפלה רבות שבחורי הפלמ"ח לא היו שותפים להן. המדובר בהעפלה היבשתית מראשיתה עד 1944, ולאחר מכן משלהי 1946 ואילך. במסגרת זו עלו יהודים מסוריה ולבנון – לאחר נפילת רשת אנשי "המוסד" – ומעיראק ואיראן, דרך עבר הירדן. חלק מפרשיות ההעפלה היו נועזות וקשות במיוחד. לאחר קום המדינה לבשה ההעפלה מעיראק ממדים המוניים, כשיותר מ-12,000 איש הבריחו את הגבול לאיראן, ומכאן עשו דרכם לארץ מטוסים. ההעפלה מסוריה ומלבנון באותן שנים הייתה כרוכה בסכנת נפשות של ממש.⁵⁶ כל אותן פרשיות העפלה לא תפסו מקום בתודעת החברה הישראלית, אשר בדרך כלל לא ידעה על קיומן.

55. אנשי המוסד לעלייה ב' שפרסמו זיכרונות העוסקים בין היתר בהעפלה היבשתית, הם: יאני אבידוב, נתיבים נעלמים, תל-אביב תשט"ו; שלמה הלל, רוח קדים, תל-אביב 1985, דוד נמרי, סיפורו של דוידקה, תל-אביב תשל"ד; שלמה קוסטיקה, שיומנו יצא לאור בתשמ"ט; סיפורי העפלה מעיראק לוקטו על ידי מרדכי ביבי בספרו מארבע כנפות הנהריים.
56. ראה: חלוץ ומדריך, לדמותו של אליהו הכהן, חולתה תשנ"א, עמ' 54-58. ריווח של יצחק רפאל, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, על העפלתם של כמה מאות אנשים מביירות, דמשק וחלב, ראה פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, 19.6.49 אצ"מ, ולתיאור אחד ממבצעי ההעפלה מביירות לנהריה ב-1949 ראה סיטון, לעיל, הערה 31, עמ' 170-160.